

Van Beemster tot Borobudur

Geografische kanttekeningen bij de Werelderfgoedlijst

In toenemende mate wordt erfgoed beschermd. Op wereldschaal kennen we sinds 1972 de lijst van Werelderfgoed van UNESCO, bedoeld voor natuurgebieden en cultuurobjecten die 'een uitzonderlijke en universele betekenis' hebben. In de loop van de jaren zijn zo'n 750 objecten op deze eredivisie van monumentenzorg en natuurbehoud geplaatst. De goede naam van UNESCO en de kwaliteit van de geplaatste objecten op de Werelderfgoedlijst suggereren een grote mate van objectiviteit. Toch kan het goed zijn om nog eens kritisch naar de lijst te kijken.

HANS RENES

Haarzuilens, een kasteelruïne bij Utrecht, werd door Cuypers verbouwd tot een enorm kasteel. Het toont de laat-19e-eeuwse visie op de Middeleeuwen. (Foto Hans Renes)

Erfgoed is dat deel van de resten van het verleden dat door (een deel van) een samenleving wordt aangegeven als waardevol. De term erfgoed omvat een grote diversiteit aan objecten: gebouwen, archeologische terreinen, landschappen en schilderijen. Ook immateriële zaken, zoals verhalen en liederen behoren tot erfgoed. In toenemende mate wordt erfgoed beschermd. Op wereldschaal kennen we sinds 1972 de lijst van Werelderfgoed van UNESCO, bedoeld voor natuurgebieden en cultuurobjecten die 'een uitzonderlijke en universele betekenis' hebben. In de loop van de jaren zijn zo'n 750 objecten op deze eredivisie van monumentenzorg en natuurbehoud geplaatst. Objecten voor de Werelderfgoedlijst worden voorgedragen door de landen zelf. Vervolgens wordt de voordracht beoordeeld door een panel van deskundigen, dat optreedt namens een van de twee organisaties waaraan UNESCO de beoordeling heeft uitbesteed. Voor de cultuurmonumenten is dat Icomos (de International Council on Monuments and Sites), voor de natuurgebieden de IUCN (International Union for Conservation of Nature and Natural Resources). Op de jaarlijkse vergadering van het World Heritage Committee van UNESCO wordt vervolgens over de plaatsing beslist. De Werelderfgoedlijst biedt overigens zelf geen wettelijke bescherming; een goede bescherming door het land zelf is juist een voorwaarde voor plaatsing. Wel houdt UNESCO de staat van de objecten in de gaten en publiceert zij jaarlijks een lijst van 'World Heritage in Danger'. De goede naam van UNESCO en de kwaliteit van de geplaatste objecten suggereren een grote mate van objectiviteit. Toch kan het goed zijn om nog eens kritisch naar de lijst te kijken. Erfgoedplanning begint bij ideeën, niet bij objecten. Monumentenzorg reflecteert de samenleving en groepen en individuen binnen die samenleving die het erfgoed aanwijzen. In de zaken die zij wil behouden, laat een samenleving zichzelf zien. Dat zelfbeeld is ook bedoeld voor buitenstaanders. Bij Werelderfgoed is dat laatste wel zeer sterk het geval, omdat de landen zelf de objecten voordragen. In dit artikel wil ik dit uitwerken voor Nederland en België. Maar alvorens op deze beeldvorming in te gaan, wil ik eerst nog iets fundamenteeler gaan zoeken naar de ideologische

Schokland, het eerste Nederlandse werelderfgoed, vormt een bijna clichématige verwijzing naar de strijd tegen het water. (Foto Hans Renes)

achtergronden van de Werelderfgoedlijst. Ik wil daarbij vooral laten zien hoe zeer de lijst gebaseerd is op een West-Europees beeld van monumentenzorg en natuurbehoud. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het scherpe onderscheid tussen natuur en cultuur en, binnen de groep cultuurmonumenten, uit de nadruk op behoud van materie.

Natuur en cultuur

Opvallend op de Werelderfgoedlijst is het stringente onderscheid tussen natuurlijke en onnatuurlijke objecten. Volgens de criteria die de IUCN lange tijd hanteerde voor beschermde natuurgebieden moeten er ecosystemen voorkomen die niet door menselijk ingrijpen zijn aangetast en mag er geen exploitatie plaatsvinden. Het zijn eisen die in de praktijk nauwelijks te handhaven zijn. Buiten de poolstreken en de hooggebergten bestaan er nauwelijks ecosystemen meer die niet ingrijpend door de mens zijn beïnvloed.

De eis van 'echte', niet of nauwelijks door mensen beïnvloede, natuur is dan ook uitermate onpraktisch. In een land als Nederland heeft de natuurbescherming zich hier zelden mee beziggehouden. Nederland werd beschouwd als een cultuurlandschap en binnen dat cultuurlandschap werd gestreefd naar behoud en ontwikkeling van gebieden met een zo groot mogelijke soortenrijk-

dom. Rond 1990 kwam echter ook in dit land een fundamentalistische stroming op die de illusie van ongerepte natuur als norm aan het Nederlandse natuurbeleid wilde opleggen. Er kwam een golf van plannen voor grootschalige natuurontwikkeling, waarin gestreefd werd naar de aanleg van 'oernatuur', waarin voor de mens geen plaats was. Het gevolg van deze 'ecotripperij' was een verwijdering tussen een deel van de natuurbescherming en degenen die zich inzetten voor het beheer van historische cultuurlandschappen. Intussen zijn overigens de scherpe kanten wel van de tegenstelling af.

De voorstanders van wat ook wel in reclametermen 'nieuwe natuur' werd genoemd, lijken ideaalbeelden om de natuur te combineren met een negatief mensbeeld. De mens was de verwoester van het paradijs en is ook nu nog een voortdurende bedreiging voor de natuur. De tegenstelling tussen mens en natuur wordt vaak gekoppeld aan de Grieks/joods/christelijke traditie, die de mens buiten (en boven) de natuur stelt. Als dat zo is, hebben we hier een uitgangspunt dat kenmerkend is voor de Europese cultuur (waartoe naast Europa ook de voormalige koloniën horen die vooral door afstammelingen van Europeanen worden bevolkt, zoals Noord-Amerika en Australië).

De negatieve gevolgen gaan verder dan ruzies tussen verschillende groepen deskundigen. We zien dat bijvoorbeeld bij de Grand Canyon (V.S.), een van de bekendste objecten op de lijst van natuurlijk Werelderfgoed. Wie aan de zuidzijde in de Canyon afdaalt, komt langs een gebied dat nog altijd 'Indian Gardens' heet en waar nog sporen te zien zijn van vroegere bewoning en landbouw. De Havasupai-indianen werden in het begin van de twintigste eeuw uit het gebied verdreven toen het tot park werd uitgeroepen: in een natuurgebied hoorden geen mensen. In natuurparken in Afrika, maar zelfs in de Verenigde Staten, bestaat nog altijd de neiging om de bewoners uitsluitend te beschouwen als een gevaar voor de wildstand. Het stempel 'natuur' leidt in deze gevallen tot schendingen van mensenrechten. Praktischer (en meer waarheidsgetrouwe) aanduidingen zoals 'grotendeels natuurlijk landschap' of 'cultuurlandschap met hoge ecologische waarden' zouden het veel eenvoudiger hebben gemaakt de belangen van de

oorspronkelijke bewoners te respecteren.

De thema's natuur en cultuur raken elkaar in het landschap. De scherpe scheiding tussen natuur en cultuur maakt de bescherming van cultuurlandschappen problematisch. We zien dat terug op de Werelderfgoedlijst. In het UNESCO-spraakgebruik is de term cultuurlandschap lange tijd zeer beperkt gedefinieerd. In de traditionele kunsthistorische traditie was een cultuurlandschap een ontworpen landschap, zoals een park of tuin. Daarnaast werd de term cultuurlandschap losjesweg gebruikt voor grotere ensembles, waarbij het gebied rond een concentratie van monumenten mee werd beschermd, maar verder nauwelijks een rol speelde in de afweging.

Pas vrij recent werden onder de verzamelterm cultuurlandschap ook landschappen gevoegd die natuur en cultuur combineren. Deels zijn dat 'symbolische' landschappen, die een sterk natuurlijk karakter kunnen hebben maar die worden aangewezen wegens de betekenis die ze voor een cultuur hebben (gehad). Deze categorie telt slechts enkele voorbeelden, waarvan Uluru ('Ayers Rock'), een heilige berg voor de oorspronkelijke bewoners van Australië, de bekendste is.

Tenslotte staan er enkele agrarische cultuurlandschappen op de Werelderfgoedlijst, zoals de Beemster (een droogmakerij in Noord-Holland), delen van Zuid-Öland (Zweden), het Salzkammergut (Oostenrijk) en een aantal rijstterrassen in de Filippijnen. Het Midden-Rijndal in Duitsland, dat enkele jaren geleden werd geplaatst, laat de problemen van het beheer van een levend cultuurlandschap goed zien. In het smalle dal vinden we een enorme bundeling van infrastructuur (wegen en spoorlijnen aan beide zijden van de Rijn) en een grote verstedelijkingsdruk. Op de hellingen liggen wijnterrassen, waarbij bij een aantal nog de laatste jaren ruilverkaveling heeft plaatsgevonden en andere worden verlaten.

Levende cultuurlandschappen vormen voor monumentenzorgers een moeilijke categorie, omdat ze een veel flexibeler beschermingsbeleid vragen. Behoud van een agrarisch cultuurlandschap is niet goed denkbaar zonder een vorm van agrarisch beheer, maar tegelijkertijd vormt dat blijvende gebruik een voortdurende kracht in de richting van aan-

passing. Bij een levend landschap kan integraal behoud van de bestaande toestand nooit het doel zijn. De aanwijzing van landschappen stelt daarmee niet alleen de scheiding tussen natuur en cultuur ter discussie, maar ook het beschermingsbeleid zelf.

Materieel en conceptueel behoud

Het tempelcomplex van Ise bij Naigu in Japan bestaat uit twee naast elkaar gelegen terreinen. Op één ervan staan de eenvoudige houten tempelgebouwen. Om de twintig jaar worden deze geheel afgebroken om vervolgens op het tweede terrein met nieuwe materialen op volkomen identieke wijze te worden herbouwd. Deze traditie is met enkele uitzonderingen sinds 690 na Christus in ere gehouden. Door de voortdurende vernieuwing is de tempel niet aangetast door verval of ouderdom en ziet het gebouw er nog exact hetzelfde uit als duizend jaar geleden.

Het staat tegenover een Europese traditie, waarin we juist proberen het leven van het oorspronkelijke gebouw zo lang mogelijk te rekken. Bij restauraties in Europa wordt steeds meer nadruk gelegd op behoud van oorspronkelijke materialen. Houten kozijnen, dakpannen en behangsels worden waar mogelijk niet vervangen maar gerestaureerd. De gedachte hierbij is, dat deze oorspronkelijke materialen een hoeveelheid historische informatie bevatten. Dit uitgangspunt is bijvoorbeeld vastgelegd in het Charter van Venetië (1964), dat de basis vormt voor de huidige restauratiefilosofie. We zouden kunnen

zeggen dat het begrip authenticiteit in de Europese monumentenzorg vooral wordt gekoppeld aan materie, terwijl in het Japanse voorbeeld juist het concept (de vorm, het plan, het idee) van het gebouw het meest authentieke is. De nadruk op materiële authenticiteit had zeker te maken met ontwikkelingen in het wetenschappelijke onderzoek. In de loop van de tijd werd het kunsthistorische en archeologische onderzoek - ongeacht of het over gebouwen, schilderijen of prehistorische voorwerpen gaat - steeds minder eenzijdig gericht op de interpretatie van vormen.

Natuurwetenschappelijke onderzoeksmethoden, zoals C14-bepalingen (voor datering van organisch materiaal), dendrochronologie (voor datering van hout) en röntgenfoto's (om inzicht te krijgen in de ondergrond van schilderijen), leverden steeds meer informatie op. Voor dit soort onderzoek is dus, anders dan voor veel vormstudies, alleen een origineel kunst- of bouwwerk geschikt. Overigens is het belang dat aan materiële authenticiteit wordt besteed, niet beperkt tot wetenschappelijke onderzoekers. Ook de meeste leken (met inbegrip van het Japanse publiek) schijnen een duidelijke voorkeur te hebben en in ieder geval meer te betalen voor een echte Van Gogh dan voor een kopie. De praktijk ligt vaak tussen de beide extremen van materieel en conceptueel behoud in. In het geval van parken en lanen wordt vaak grote moeite gedaan om oude bomen zo lang mogelijk in leven te houden, maar uiteindelijk wordt beplanting vervangen. En ook in

Europa bestaan nogal wat voorbeelden van reconstructies die de oude vorm zo goed mogelijk benaderen maar die in materieel opzicht geheel nieuw zijn. Een voorbeeld is de binnenstad van Warschau die, na in de Tweede Wereldoorlog vrijwel geheel te zijn verwoest, naar oude afbeeldingen werd herbouwd. Een tussenvorm is de Frauenkirche in Dresden, die in 1944 werd verwoest en die in de afgelopen tien jaar grotendeels is herbouwd met gebruikmaking van de oude, bewaard gebleven brokstukken.

In de keuze van cultuurmonumenten toont de Werelderfgoedlijst vooral een Europese visie op monumenten. Overigens is de sterke nadruk op behoud van materie zelfs in het Europese denken nog een relatief jonge traditie. In de negentiende eeuw vonden we deze denkwijze al bij mensen als John Ruskin, maar overheerste nog een restauratiefilosofie waarin het gebouw mocht worden verbeterd. Een prominente vertegenwoordiger van de laatste school was de Franse architect Viollet-le-Duc, die het grote voorbeeld vormde voor de Nederlandse architect Pierre Cuypers. Die heeft talloze kerken en andere gebouwen onherstelbaar gerestaureerd. Waarmee hij die gebouwen overigens wel van de ondergang redde.

Materieel en immaterieel erfgoed

Uit het voorgaande blijkt wel, dat het onnatuurlijke Werelderfgoed vooral bestaat uit zand en stenen. Veel minder aandacht is er lange tijd geweest voor immaterieel erfgoed, zoals verhalen, talen en rituelen. Waarschijnlijk moeten we ook hier de oorzaak zoeken in de sterke invloed van de Europese cultuur. De geringe aandacht kan in ieder geval niet zijn voortgekomen uit een geringe bedreiging. Volgens gegevens van UNESCO verdwijnt er iedere twee weken een taal en wordt ongeveer de helft van de 6000 talen op de wereld in haar bestaan bedreigd. Het is goed om te bedenken dat de schat aan mondeling overgeleverde verhalen in delen van Afrika dezelfde plaats inneemt als een archief in Europa. Toch is de status van die mondelinge overlevering aanzienlijk lager. Waar archieven voorzien zijn van het bekende blauw-witte schildje, dat aangeeft dat ze in oorlogstijd als cultureel erfgoed dienen te worden ontzien, is er

De scheepslift van Bracquagnies, een van de vier in het Canal du Centre. (Foto Hans Renes)

Tabel 1 - UNESCO Werelderfgoed in de Benelux

Object	Regio*	Jaar	Periode	Thema
NEDERLAND				
Schokland	N	1995	ME-19e eeuw	Water (strijd tegen)
Stelling van Amsterdam	N	1996	19e eeuw	Water (voor verdediging)
Molengang Kinderdijk-Elshout	N	1997	ME-20e eeuw	Water (beheersing)
Willemstad	NA	1997	17e eeuw	Gouden Eeuw
Ir. Woudagemaal	N	1998	20e eeuw	Water (beheersing)
De Beemster	N	1999	17e eeuw	Water (beheersing)/Gouden Eeuw
Rietveld-Schröder huis	N	2000	20e eeuw	Moderne architectuur
Amsterdam grachtengordel**	N	-	ME-heden	Gouden Eeuw
Van Nelle-fabriek**	N	-	20e eeuw	Moderne architectuur
Nieuwe Hollandse Waterlinie**	N	-	19e eeuw	Water (voor verdediging)
BELGIË				
Vlaamse begijnhoven	V	1998	ME	ME steden
Scheepsliften	W	1998	19e eeuw	Industrie
Grote Markt Brussel	B	1998	ME/NT	Bestuurlijk centrum
Belforts	V/W	1999	ME	ME steden
Binnenstad Brugge	V	2000	ME	ME steden
Huizen Horta	B	2000	20e eeuw	Art Nouveau architectuur
Vuursteenmijnen Spiennes	W	2000	Prehistorie	Prehistorie/mijnbouw
Kathedraal Tournai	W	2000	ME	ME steden

* Afkortingen Regio: N=Nederland, NA=Nederlandse Antillen, V=Vlaanderen, W=Wallonië, B=Brussel.
 ** Nog niet aangewezen; nominatie in voorbereiding.

geen enkele bescherming voor de dragers van de mondelinge overlevering. Niemand heeft enig idee wat er de laatste jaren bij de verschillende oorlogen in tropisch Afrika aan eeuwenlang mondeling overgeleverde kennis verloren is gegaan.

De laatste jaren neemt de belangstelling voor immaterieel erfgoed toe. In 2001 publiceerde de UNESCO een lijst van

negentien 'Meesterwerken van het orale en immateriële erfgoed van de mensheid'. Bij de eerste van de geplande tweejaarlijkse aanvullingen werd de lijst in 2003 met 28 nieuwe eenheden aangevuld. De lijst omvat zeer uiteenlopende zaken zoals blaasmuziek uit Ivoorkust, mondeling overgeleverde tradities uit Benin en Ecuador/Peru, het Koninklijke Ballet van Cambodja, het

carnaval van Binche (Wallonië) en het bunraki-poppentheater uit Japan.

Werelderfgoed en representatie

De landen dragen zelf de objecten op de Werelderfgoedlijst voor. In ruil daarvoor komt nauwelijks geld van de UNESCO, dus daarvoor hoeft een land het niet te doen. Wel komt indirect soms geld vrij, doordat objecten in de aandacht staan. Een appèl op culturele fondsen en ontwikkelingssamenwerking heeft daardoor meer succes. Belangrijker is de groei van het aantal toeristen.

Toerisme levert intussen een substantiële bijdrage aan de begroting van veel landen en objecten op de Werelderfgoedlijst mogen in geen enkele reisgids of georganiseerde rondreis ontbreken. Soms levert de toevloed van bezoekers zelfs problemen op. Bij de Borobudur (Indonesië) werden boeren van hun land gezet om een nieuwe toegang en parkeerterreinen te maken.

In de objecten die ze voordragen geven landen hun eigen visie op hun erfgoed en daarmee op hun verleden. Dat geschiedbeeld is vrijwel zonder uitzondering het geschiedbeeld van de nationale elite. Dat maakt het erg waarschijnlijk dat we op de Werelderfgoedlijst een

De binnenstad van Brugge. (Foto Hans Renes)

tekort zullen hebben aan het erfgoed van minderheden en van in diskrediet geraakte vroegere leiders. Zeker het jongere culturele erfgoed is in veel landen omstreken. Zelf herinner ik me een excursie door Estland waarin het internationale geografenpubliek graag een van de staatslandbouwbedrijven uit de Sovjetperiode wilde bekijken en de excursieleiding stelselmatig weigerde daar te stoppen. In de Balkanlanden zal men niet alleen de sporen van de communistische periode, maar ook die van de vele eeuwen Turkse overheersing vergeefs op de Werelderfgoedlijst zoeken.

Daarbij vergeleken zijn de resten van de Europese overheersing buiten Europa blijkbaar minder omstreken, zoals blijkt uit de plaatsing van koloniale steden als Galle (Sri Lanka), Potosi (Bolivia) en Havana (Cuba). Of speelt hier de herkomst van veel toeristen een rol?

Het Werelderfgoed in de Lage Landen

Nederland en België deden hun eerste voordrachten pas ver in de jaren negentig en zijn daarmee laatkomers op de lijst. Tabel 1 geeft een overzicht van de objecten in deze landen. Het is interessant om deze objecten eens nader te bekijken, bijvoorbeeld naar periode. We zien bij beide landen een nadruk op de periode van hun grootste bloei. Voor Nederland zien we een sterke nadruk op de zeventiende eeuw, de 'Gouden Eeuw' van het huidige Nederland, en dan vooral van Holland. In Vlaanderen krijgt de middeleeuwse bloeiperiode van de Vlaamse steden aandacht in de Vlaamse begijnhoven, de (meest Vlaamse) belforts en de stad Brugge. Voor Wallonië staat juist de negentiende eeuw centraal, toen dit gebied als eerste op het Europese continent de Industriële Revolutie doormaakte. De kanalen met hun sluizen verbonden de steenkoolmijnen en hoogovens met elkaar en met de uitvoerhaven Antwerpen. In beide landen staan daarnaast bouwwerken uit de eerste helft van de twintigste eeuw op de lijst, toen enkele architecten uit deze landen tot de internationale top behoorden. In België gaat het om de Art Nouveau-bouwwerken van Victor Hortha, in Nederland om enkele schoolvoorbeelden van moderne architectuur.

Minder aan een bepaalde periode gebonden is het hoofdthema van het Nederlandse werelderfgoed: Nederland

en het water. Het sluit aan bij het hoofdthema van de toeristisch-nationalistische propaganda. In geografisch opzicht is het opvallend, dat alle Nederlandse thema's een sterke nadruk vertonen op de laaggelegen noordwestelijke helft van het land, en daarbinnen vooral op de provincies Noord- en Zuid-Holland. De Nieuwe Hollandse Waterlinie is wel eens een monument van Hollandocentrisme genoemd. Overigens valt wel op dat Nederland minder dan veel andere landen kijkt naar de toeristische mogelijkheden. De Beemster is ongetwijfeld uniek en belangwekkend, maar voor een succesvolle bijdrage aan het massatoerisme mist het toch wat spektakel.

Ook België kent een nationalistisch thema. De Grote Markt in Brussel is een middeleeuws plein, hoewel veel gevels vooral de barok en daarmee de contra-reformatie uitstralen. Het is het symbool van de stad die al sinds de late Middeleeuwen eeuw hoofdstad was, eerst van het hertogdom Brabant, nadien van de Nederlanden en, na de afscheiding van de noordelijke provincies, van de Spaanse en nadien Oostenrijkse Nederlanden. In de 19e eeuw werd Brussel hoofdstad van het nieuwe Belgische koninkrijk. Het centrum van deze stad staat daarmee symbool voor de Belgische eenheidsstaat, die op dit moment in feite uit weinig meer bestaat dan die stad en het daar gevestigde koningshuis.

Nederland en België laten daarmee prachtig zien hoe werelderfgoed een middel is voor representatie van een bepaalde visie op het eigen land.

Hans Renes is als historisch-geograaf verbonden aan de Faculteit Geowetenschappen van de Universiteit Utrecht.

Literatuurselectie

- Aa, B. van der, P. Groote & P. Huigen (2002). Ruimtelijke ongelijkheid in werelderfgoed? *Rooilijn* 35, pp. 56-62.
- Brouwer, A. (2003). Gecorrumpeerde cultuurhoeders. *De Groene Amsterdammer*, 15-11-2003, pp. 8-9.
- Cronon, W. (1995). The trouble with wilderness; or, getting back to the wrong nature. In: W. Cronon (ed.). *Uncommon ground; toward reinventing nature*. Norton, New York/London, pp. 69-90.
- Glacken, C.J. (1967). *Traces on the Rhodian shore; nature and culture in Western thought from Ancient times to the end of the eighteenth century*. University of California Press, Berkeley / Los Angeles / London.
- Gorp, B. van, & J. Renes (2003). The Dutch landscape: a way of seeing. In: B. van Gorp, M. Hoff & J. Renes (eds) (2003). *Dutch windows; cultural geographical essays on the Netherlands*. Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Utrecht, pp. 55-75.
- Masuda, T. (1969). *Japan*. Office du Livre, Fribourg (Architektur der Welt).
- Monumentenjaarboek 2002. NCM, Amsterdam.
- Pocock, D. (1997). Some reflections on World Heritage. *Area* 29, pp. 260-268.
- Renes, J., J.W. Bloemink, R.J.W.M. Gruben & O. Odé (1997). *Cultuurhistorie en beheer; een voorbeeldstudie naar het gewenste beheer van archeologische, bouwkundige en historisch-geografische objecten aan de hand van 's-Hertogenbosch en omgeving; deel 1: algemeen overzicht over de problematiek van het beheer*. DIO-Staring Centrum, Wageningen (Rapport 537.1).